

БЕЗБЕДНОСТ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ

Радослав Гађиновић¹

Институт за политичке студије, Београд

Амбиције стварања заједничке политике безбедности и одбране трају већ неколико деценија, али без успешне реализације конкретних идеја (нпр. неуспео план из 1954. за стварање Европске одбрамбене заједнице). Правни оквир створен је Уговором из Мастрихта који уводи Заједничку спољну и безбедносну политику, те укључује одредбе о одговорности ЕУ за сва питања која се односе на њену безбедност, „укључујући евентуално формирање заједничке политике одбране, која с временом може водити заједничкој одбрани“ (чл. 1. 4). На састанку Европског већа у Хелсинкију, у децембру 1999, одлучено је да до 2003. државе чланице морају бити у могућности да обезбеде војне снаге од 50.000 до 60.000 људи у року од 60 дана, које би могле функционисати током годину дана („*Rapid Reaction Force*“), ради развоја војних капацитета за испуњавање пуног спектра „Петерсбуршких задатака“. Циљ познат је као „*Helsinki Headline Goal*“ није у потпуности испуњен до задатог рока, иако је ЕПБО проглашен функционалним у 2003. години. Стога је рок за његово пуно испуњење продужен до 2010, уз нови задатак, тј. стварање брзо-покретних борбених група („*EU Battle groups*“) до 2007. те квалитативна побољшања постојећих капацитета одбране. Војна и одбрамбена димензија ЕУ је лимитираног домета, те не укључује територијалну одбрану.

Вероватноћа оружаних конфликта у којима би учествовале све земље ЕУ (њих 27) минимална је, чак и немогућа. Јер, сигурно, не постоји неки циљ око којег би се све земље ЕУ сагласиле да ратују. Напротив, данас постоје и различити интереси појединих земаља ЕУ који нису у складу са осталим чланицама, заправо оружане снаге ЕУ не одговарају ни Америци, осим ако нису у саставу НАТО-а, па и због тога остаје само ЗЕУ коју подржава НАТО и која у будућности може да функционише, али само као ударна песница НАТО-а. Потписивањем уговора у Лисабону, 13. децембра 2007. године, ЕУ добија контуре своје политичке структуре. Лисабонским споразумом ЕУ не постаје супердржава већ остаје велика бирократија.

Кључне речи: *Европска унија, НАТО, безбедност, срадња, политика, уговори.*

¹ Проф. др Радослав Гађиновић је научни саветник у Институту за политичке студије – Београд.

Увод

Идеја о уједињеној Европи потиче из периода Римског царства. После његовог распада, било је више покушаја уједињења Европе на принципима националне државе. Међутим, сви ти покушаји су пропали, зато што су били засновани на принудном уједињењу држава, а не на њиховој међусобној сарадњи. Захваљујући Черчиловим активностима, у Хагу је 1948. одржана конференција на којој су присуствовали бројни политичари и представници влада, али и представници разних грађанских удружења. Циљ конференције било је оснивање Савета Европе, а током рада конференције донет је Статут Савета Европе. Статут је 5. маја 1949. у Лондону потписало 10 европских земаља – Белгија, Данска, Француска, Ирска, Италија, Луксембург, Холандија, Норвешка, Шведска и Уједињено Краљевство. Потписивањем статута у Лондону основан је Савет Европе. Иако је у самом почетку Савет покушао да утиче на продубљивање политичке сарадње између земаља чланица, његова основна функција сводила се на јачање демократије и поштовања људских права у њима.

По завршетку Првог светског рата, решене да не дозволе да се ужаси рата икада понове, многе државе почињу да размишљају о политички уједињеној Европи. Аустријски гроф Рихард Коуденхове-Калегри (нем. *Richard Coudenhove-Kalergi*) 1923. основао је Паневропски покрет и 1926. је на првом Паневропском конгресу одржаном у Бечу окупио бројне личности из света политике.

Француски премијер Аристид Бријан (*Aristide Briand*) на седници Друштва народа 1929. предложио је формирање федерације европских држава ради економског напретка и политичко-социјалне сарадње. Бројни политичари и економисти су са пажњом прихватили Бријанов предлог, тако да му је Друштво народа дало задатак да напише меморандум са конкретним пројектом. Он је 1930. представио документ који је назвао „Меморандум о организацији система Европске федералне уније“, али је тада почетак Велике економске кризе гурнуо у страну идеју о уједињеној Европи. Бријанов сународник, политичар Едуар Ерио (*Edouard Herriot*), године 1931. објавио је књигу „Сједињене Европске Државе“, како би пажњу јавности поново усмерио ка идеји европског уједињења. Међутим, њен даљи развој потпуно је прекинут успоном нацизма у Немачкој који је довео до почетка Другог светског рата.

Од свог настанка, па до почетка 21. века, Европска унија је у економском смислу постајала све респектабилнија економска сила. Она је постала јединствена унија 27 земаља чланица у којима живи 494 милиона становника. У оквиру ЕУ омогућено је слободно кретање људи, роба, услуга и капитала. Већина њених грађана се служи заједничком валутом, а чланице остварују јако блиску сарадњу у правним, полицијским, одбрамбеним и спољнополитичким питањима. Европска унија има највиши бруто друштвени производ на свету.

Постхладноратовско окружење обележено је све већом отвореношћу граница у којем се нераскидиво повезују унутрашњи и спољни аспекти безбедности. Токови трговине и инвестиција, развој технологије и ширење демократије донели су слободу и напредак многим људима. Други су доживели глобализацију као узрок разочарења и неправде.²

Безбедност је предуслов развоја Европе. Сукоби не само да уништавају инфраструктуру, укључујући и друштвену инфраструктуру, већ и подстичу криминал, одбијају инвестиције и онемогућавају нормалну економску делатност.

Енергетска зависност посебна је брига за Европу. Европа је највећи светски увозник нафте и гаса. Данас се увозом обезбеђује око 50% потрошње енергије, док ће 2030. године достићи ниво од 70%. Највише енергената Европа увози из региона Персијског залива, Русије и Северне Африке.³

Иако је агресија великих размера против било које од држава чланица ЕУ мало вероватна у овом тренутку Европа се суочава са новим претњама које су разноврсне, мање уочљиве и мање предвидљиве. То је, пре свега, тероризам, јер доводи животе у опасност, намеће велике трошкове и тежи да поткопа отвореност и толеранцију европских друштава. Пролиферација оружја за масовно уништење (ОМУ) потенцијално је највећа претња безбедности Европе. Режији успостављени међународним уговорима и споразуми о контроли извоза успорили су ширење ОМУ и система за њихову употребу.

У ери глобализације удаљене претње могу бити подједнако забрињавајуће као и оне надокхват руке. Прва линија одбране често ће бити у иностранству, јер су нове претње динамичне и опасне, и никад није прерано да се почне са спречавањем сукоба и претњи. У европском је интересу да државе на европским границама буду добро уређене. Међународни поредак заснован на делотворном мултилатерализму – интегрална безбедност и напредак све више зависе од постојања једног делотворног мултилатералног система, који се може остварити поштовањем и развојем међународног права. Темелни оквир за међународне односе ЕУ је Повеља ОУН. Европска унија је начинила корак напред ка кохерентној спољној политици и делотворном управљању кризама. Међутим, њене процене нису увек биле праведне и истините, што је у више наврата изазвало сумњу код грађана у искреност, праведност и добре намере према неким регионима и грађани-

² Од 1990. године, скоро 4 милиона људи погинуло је у ратовима, а 90% жртава били су цивили. Као последица сукоба, преко 18 милиона људи широм света напустило је своје домове. У већем делу земаља у развоју сиромаштво и болест узрокују неописиву патњу и изазивају озбиљне безбедносне проблеме. Скоро 3 милијарде људи, пола светског становништва, живи од 2 евра дневно. Сваке године 45 милиона људи умире од глади и неухрањености. *AIDS* је данас једна од најразорнијих пандемија у људској историји, и фактор који доприноси престанку функционисања друштва („Безбедна Европа у бољем свету“ – документ који је предложио Хавијер Солана а усвојили шефови влада на Европском савету у Бриселу, 12. децембра, 2003. године, стр. 5).

³ Љубомир Стаић – Радослав Гађиновић, Увод у студије безбедности, Драслар, Београд, 2007, стр. 195.

ма у њима (КиМ). Европска унија је ради тога поставила нове задатке, и то: бити способнији; бити активнији у остваривању њених стратешких циљева; бити кохерентнији – смисао заједничке спољне и безбедносне политике, и европске политике безбедности и одбране, јесте да је Европа јача уколико сви делују заједно и сарађују са партнерима.

Организација Европске уније

Уговор о организацији и структури ЕУ ступио је на снагу 1993. године и његова реализација се одвија кроз тзв. „три стуба сарадње“. *Први стуб* обухвата три заједнице: Европску заједницу за угљ и челик, Евроатом и Европску економску заједницу (ЕЕЗ). *Други стуб* ЕУ преставља заједничку спољну и безбедносну политику, а *трећи стуб* се односи на сарадњу у области правосуђа и унутрашњих послова.

Прва од три заједнице првог стуба ЕУ јесте Европска заједница за угљ и челик, створена потписивањем Париског уговора 1951. Основни циљ постојања те заједнице био је: формирање заједничког тржишта, успостављање равномерног развоја трговине, осавремењавање производње, као и стандардизација и поспешивање услова запошљавања, рада и побољшање услова живота. Прави разлог је, заправо, настојање да се избегне рат између Немачке и Француске. Како би испунио вољу народа, француски министар спољних послова Роберт Шуман (*Robert Schuman*) на основу плана свог савезника, економисте Жана Монеа (*Jean Monnet*), предложио је уједињење француске и западнонемачке индустрије угља и челика, и позвао је и друге земље да се придруже. Шуманова декларација (такође називана и Шумановим планом) представљена је 9. маја 1950, и почели су преговори о оснивању Европске заједнице за угљ и челик (ЕЗУЧ), који су успешно завршени. На основу Шуманове декларације израђен је Париски уговор, тј. Уговор о Европској заједници за угљ и челик, који је представљен је 18. априла 1951. године. Његовим ступањем на снагу, 24. јула следеће године, и то на период од 50 година, дошло је до уједињења индустрија угља и челика шест западноевропских земаља – Француске, Западне Немачке, Италије, Белгије, Холандије и Луксембурга. Све царине у трговини гвожђем, угљем и челиком су укинуте, уведена је заједничка тарифа према земљама ван ЕЗУЧ, а почела је да се спроводи и строжа контрола производње и продаје тих сировина.

Друга Европска заједница јесте Евроатом – Европска заједница за атомску енергију, основана Римским уговором 1957. године. Циљ оснивања те заједнице био је да се кроз моћну нуклеарну индустрију модернизују технички процеси и на тај начин допринесе општем развоју и унапређењу земаља чланица. Планирано је потпомагање истраживачких радова у обла-

сти нуклеарне енергије, установљивање заједничких стандарда за заштиту здравља, стварање јединственог тржишта за нуклеарне сировине, гориво и опрему. Њено оснивање је извршено на инсистирање Француске, која је желела да се ради стварања јаке нуклеарне индустрије изврши интеграција нуклеарних потенцијала земаља чланица ЕЕЗ. Француски инжењер Луј Арман (*Louis Armand*) изабран је за њеног првог председника.

Трећа европска заједница је, заправо, Европска економска заједница (ЕЕЗ), формирана исте године кад и Евроатом. Те три европске заједнице нису престале да постоје после потписивања Уговора о ЕЗ. Оне су задржале свој међународно-правни субјективитет, и у међународним односима могу деловати независно од ЕУ. Међутим, у пракси су се те заједнице „утопиле“ у ЕЗ.

Европска економска заједница⁴ била је организација 12 европских држава које су обухватале више од три стотине милиона становника и учествовале у светској размени добара и услуга са више од 30%. Европска економска заједница основана је Римским уговором од 25. фебруара 1957. године, који је ступио на снагу 1. јануара 1958. године, од 6 европских индустријски развијених земаља – Немачке, Француске, Италије, Холандије, Белгије и Луксенбурга, с циљем да се између тих земаља уклоне царинске границе и води заједнички усклађена привредна политика.

Европској економској заједници је 1973. године приступили Уједињено Краљевство, Данска, Ирска, а касније Грчка, Шпанија и Португалија. Придружени чланови су више земаља Африке, Кариба, Пацифика и земље АСЕАН-а: Филипини, Малезија, Индонезија, Сингапур и Тајланд. Са Југославијом је 1970. године потписан уговор о примени клаузуле највећег повлашћења, а 1980. године привремени споразум о трговинској размени и сарадњи.

Европска економска заједница је од 1992. године добила име Европска заједница (ЕЗ), коју и даље чинило 12 земаља и постала је политичка, монетарна и економска унија. Водећу улогу у ЕЗ има Немачка, односно германски блок.

Сврха ЕЗ као политичке уније јесте осигурање мира и спречавање сукоба (па и рата) између земаља чланица, повећање благостања и претварања у економску, а преко ЗЕУ и у светску војну силу. На том путу ЕЗ се суочава са неколико тешкоћа и опасности, од којих су са војног становишта битне две: да се изгради заједничка европска спољна, безбедносна и одбрамбена политика и створи европска војска изван структуре НАТО. Стварању европске војске противе се САД, јер би у будућности изгубиле позицију у Европи.

⁴ Од 1991. године ЕЕЗ постаје Европска заједница (ЕЗ), а од 1993. године ЕЕЗ и ЗЕУ добијају нови назив Европска унија (ЕУ).

Заједничка спољна и безбедносна политика

Други стуб ЕУ представља заједничка спољна и безбедносна политика. Циљеви те политике остварују се успостављањем сталне сарадње између држава чланица и постепене реализације заједничких акција у областима у којима државе чланице имају значајне интересе, а односе се на: заштиту заједничких вредности, основних интереса и независности ЕУ; јачање безбедности уније и њених држава чланица у свим облицима; одржавање мира и јачање међународне безбедности; унапређење међународне сарадње и развој и јачање демократије и правне државе, поштовање права човека и основних слобода.⁵ Након потврђивања од стране земаља чланица, Уговор из Амстердама је 1. маја 1999. године ступио на снагу. Основни циљ Уговора из Амстердама било је стварање јединства између земаља чланица у области заштите основних људских права, сваке врсте слободе и безбедности европских грађана. Шенгенски уговор, који је омогућавао слободно кретање људи и укидање граничних прелаза унутар земаља потписница, постао је саставни део закона Европске уније, која је добила надлежности у области имиграције, контроле спољних граница Шенгенске зоне и одобравања виза и азила грађанима других земаља. У оквиру заједничке социјалне политике донет је низ закона против дискриминације радника. Западноевропска унија је проглашена саставним делом другог стуба ЕУ – Заједничке спољне и безбедносне политике.

Европа је, традиционално, колевка свих тих концепата за очување безбедности државе. Међутим, никада у својој историји она није била уједињена и није представљала јединствени субјект. Поучена искуством из Другог светског рата, у којем је доживела огромна разарања и уништења људства, материјалних средстава и насеља, једна група европских држава по окончању рата формира војну унију држава. Реч је о формирању Западноевропске уније (ЗЕУ) 1948. године. Та европска безбедносна организација постојала је и у време хладног рата и била је задужена за питања европске безбедности.⁶ Мотив формирања те уније јесте колективна одбрана 5 земаља од евентуалног оживљавања немачких империјалистичких аспирација. Та се година сматра почетном у стварању Европског идентитета безбедности и одбране (ЕИБО). Међутим, већ следеће 1949. године ЕИБО се маргинализује на сцени светске безбедносне архитектуре: пријем свих 5 земаља чланица ЗЕУ у НАТО, ЕИБО се нашао у сенци тог моћног пакта. Наступа период хладног рата у којем долази до наглог развоја и модернизације обавештајно-безбедносних система супротстављених страна. Главне улоге на

⁵ Лопандић Д., Јањевић М.: Уговор о Европској унији, Међународна политика, Београд 1995, стр. 191.

⁶ Дејана Вукчевић, Безбедност и Европска унија, Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 21.

светској сцени имају САД и СССР, а њихов утицај на војно-политичкој сцени Европе је велики. Европа је подељена и никако није могло доћи до стварања неког облика заједничког безбедносног идентитета.

Године 1986. Савет у Берлину је предложио формирање европских врховних одбрамбених снага, али до тога није дошло јер су земље Европе биле под сталним притиском и контролом два блока. Дотле је механизам Европске економске заједнице био развијен и одлично функционисао, али у економској сфери (осамдесетих је створена царинска унија, деведесетих монетарна унија и јединствено тржиште) не и у безбедносној.

„Реинкарнација“ ЕИБО десила се 1992. године. Тада је ЗЕУ донела програм о управљању кризама који би се спроводио у евентуалним кризним ситуацијама у земљама Европе, независно од НАТО-а и његовог програма управљања кризама.

У исто време формира се Европска унија (ЕУ) која представља економски јак субјект у свету. ЗЕУ се нашла између „две ватре“ – ЕУ је тражила да ЗЕУ постане њена званична војна организација, док је НАТО очекивао да ће ЗЕУ представљати „Европски стуб НАТО-а“. Коначно решење је било прихватљиво за обе стране: Споразумом о Европској унији се прецизира да ЗЕУ има интегралну улогу у развоју Европске уније и представља средство за јачање тз. европског стуба НАТО. ЗЕУ је задужена да доноси и примењује одлуке из домена одбране, уз могућност коришћења капацитета НАТО-а за сопствене ангажмане.

Исте године је у оквиру ЗЕУ донесена одлука о формирању Еврокорпуса. Он је стављен у оперативну употребу тек 1995. године, када је дошло до реорганизације ЕИБО. Наиме, тада су формиране снаге за брзо реаговање и то: Британско-холандске амфибијске снаге, Италијанско-шпанске амфибијске снаге и Немачко-холандски корпус. Остављена је могућност проширења снага пријемом нових чланица, а услов пријема оружаних снага европских земаља у Еврокорпус био је сличан као и за пријем у НАТО. Такође, постоји и институција „придруженог члана“ који није формално члан Еврокорпуса, и то на неограничени рок (1993. године придружено је 4, а 1994. године 9 чланица).

Француско-британска декларација из 1998. године потврђује сагласност Уједињеног Краљевства да своје оружане снаге стави на располагање за потребе Европе. Исте године у Амстердаму ЕУ доноси одлуку о свом деловању као једном јединственом политичком телу заснованом на концепту заједничке одбране, способног да заједнички делује (на пољу унутрашње безбедности) и да одговори на кризне ситуације независно од НАТО (деловање на спољном плану, ван подручја ЕУ).

Савет ЕУ је у Хелсинкију 1999. године усвојио одлуку о развијању аутономних капацитета и деловања у оквиру ЕУ и у свету независно од НАТО. Донесена је и одлука да земље чланице ЕУ морају бити у стању да до 2003.

године буду у могућности да у року од 60 дана мобилишу и одрже на рок од најмање једне године оружане снаге капацитета 50.000–60.000 људи, оспособљених и опремљених за извршавање сложених безбедносних задатака.⁷

Европски парламент је у Лисабону 2000. године потврдио сагласност чланица да се у тако дефинисаним оквирима европских снага предузму даље мере за изградњу капацитета ЕУ. Стратегијске функције европских оружаних снага су: *заштита земаља чланица ЕУ, одбрана Европе, вршење међународних мировних операција и реализација конкретних цивилно-безбедносних задатака*. Те функције остварују се одвраћањем, превенцијом, пројектовањем силе, заштитом (охрабривањем држава да се укључе у процес управљања кризама без страха од напада на њену територију и становништво). Тако су нове мисије попримиле следеће облике: *управљање кризом до стабилности, рано упозорење, раздвајање страна употребом силе, реконструкција стања након сукоба, наметање и одржавање закона и права*.

Стварању Западноевропске уније (ЗЕУ) претходило је формирање Западне уније тзв. Бриселским уговором од 17. марта 1948. године. Тај уговор су потписале Велика Британија, Француска и три земље Бенелукса. Њиме је створена организација војно-политичког карактера која је имала више циљева. Прву групу прокламованих циљева чинили су они који су се односили на либерални концепт друштва, борбу за људска права, односно одбрану грађанских слобода, уставних традиција, поштовање закона, односно свега што спада у „заједничко наслеђе“ земаља потписница. У другу групу циљева те организације спадају приврженост миру и међународној безбедности и настојање да се забрани рат као средство за решавање међународних спорова. Трећи веома значајан циљ, који је уједно био и веома значајан принцип, јесте колективно супротстављање агресији, при чему се приликом потписивања документа мислило, пре свега, на могућу опасност оживљавања немачког реваншизма. Четврти комплекс циљева Европске уније чинило је решавање актуелних економских питања.

Стварањем Атлантског савеза 1949. године војни аспект Западне уније практично је престао да постоји, јер га је преузео НАТО. Међутим, уговор о ЗУ остао је правно на снази све до 1954. године, када је ревидиран у уговор о стварању Западноевропске уније, чиме је сачуван правни континуитет. Тадашњи председник француске владе је 20. септембра 1954. године пред Европским парламентом изнео је предлог о могућем проширењу Западне уније, односно формирању ЗЕУ. Неколико дана после тога у Лондону се састала група од 9 високих функционера која је радила на нацрту новог уговора. Тада је израђено 11 споразума, укључујући и споразум којим се Италији и СР Немачкој дозвољава да приступе новоформираној ЗЕУ у својству пу-

⁷ Љубомир Стаић – Радослав Гађиновић, *Увод у студије безбедности*, Драслар, Београд, 2007, стр. 190.

ноправних чланова, уз ограничење СР Немачкој да производи одређену врсту оружја, као и обавезу да неће силом приступити уједињењу Немачке, нити ће мењати границе на тај начин. Ти уговори потписани су 24. октобра 1954. године у Паризу, под називом „Париски споразум“.

Значај „Париских споразума“ је, поред осталог, и у томе што су они омогућили успостављање суверенитета Немачке. Такође, применом тих уговора формирана је комисија за контролу наоружања, а била је проширена и компетенција Бриселског уговора.

Најзначајнија одредба је, међутим, промена циља Уније. Док је Бриселским уговором она истакла одлучност земаља потписница да „предузму потребне мере у случају обнављања агресивне политике Немачке“, у новим париским уговорима истиче се да су земље потписнице „убеђене да приступање СР Немачке и Италије Унији, представља нови и значајни допринос уједињењу и даљој интеграцији Европе“.

Главни орган ЗЕУ је њен Савет. Савет је орган међудржавног карактера, који доноси одлуке консензусом (у неким случајевима и 2/3 већином гласова). У ЗЕУ постоји и тзв. консултативна скупштина којој Савет ЗЕУ подноси годишње извештаје. Коначно, постоји и институција генералног секретара, који је на челу једног секретаријата.

Западноевропска унија између 1963. и 1987. године била је без значајнијих активности. На Министарском састанку ЗЕУ, који је заседао 26. и 27. октобра 1987. године у Хагу, ревитализује се улога ЗЕУ планираним активностима на подручју смањења наоружања у Европи, јачања безбедности и мира у Европи, међусобне сарадње земаља чланица ЗЕУ у сфери одбране западне Европе и ЕЕЗ и, на крају, јачањем сарадње у области привреде, технологије, науке и очувања човекове околине. Западноевропска унија, у новим условима, прерасла је у званичну војну организацију ЕЕЗ, са тенденцијом да постане званична војна организација Европе. Западноевропска унија поставила је себи следеће циљеве: да штити политичке и економске интересе земаља ЕЕЗ; да у случају потребе интервенише у појединим земљама ЕЕЗ (ако у њима дође до конфликта), односно да интервенише у случају конфликта између појединих земаља ЕЕЗ; да заштити интересе земаља ЕЕЗ уколико земља ЕЕЗ дође у конфликт са неком земљом ван те организације; да прошири организацију првенствено на земље централне, источне и јужне Европе, како би, у случају таквог развоја, могла својим трупама да штити виталне интересе Европе и изван европског континента.

Војне снаге ЗЕУ чине војне трупе земаља ЕЕЗ. Главнина тих снага су из Француске и Немачке. Основни састав војних снага ЗЕУ су снаге за брзе интервенције, које у случају напада на неку чланицу ЕЕЗ треба да прихвате први удар, а у случају да је реч о сукобу унутар неке земље ЕЕЗ или сукобу више земаља ЕЕЗ, да раздвоје сукобљене стране.

Након састанка лидера ЕЗ у Мастрихту, децембра 1991. године, покренуте су значајне иницијативе и предузете мере с циљем да се изгради заједнички систем одбране западне Европе. До тада су донете следеће одлуке: да се приступи формирању заједничких оружаних снага ЗЕУ, са задатком учествовања у хуманитарним и мировним операцијама по захтеву ОУН или КЕБС-а; да се прошири новим члановима у ЗЕУ; да се успостави заједничка група за борбено планирање, која би имала форму заједничког генералштаба; да се појачају контакти војних чланова Уније и да се јача сарадња са НАТО.

Унутар Западноевропске уније оперативно побољшање обухвата: развијање процеса доношења војно-политичких одлука у оквиру Сталног савета уз помоћ Војно-политичке групе и групе војних представника; јачање Одељења за планирање Сталног савета; успостављање Ситуационог центра (SITCEN) који за свој рад одговара генералном секретару, преко директора Одељења за планирање и развој Сателитског центра (SATCEN) у Торехону у Шпанији.

Западноевропска унија је својевремено извела операције и на простору бивше СФРЈ (Операција забране пловидбе Дунавом у сарадњи са Бугарском, Мађарском и Румунијом; операција забране пловидбе Јадранским морем изведена заједно са НАТО и операција мостарске полиције као подршка комесару Европске уније). Да је заиста Европа традиционално колевка за очување безбедности потврђује и Конференција о европској безбедности и сарадњи, која је резултат низа дуготрајних и вишестраних преговора у којима су учествовале 33 земље Европе, Канада и САД ради решавања битних политичких, привредних, културних и друштвених питања из подручја узајамних односа, која су настала као одраз послератног развоја.

Конференција се одржала у фази повољног развоја међународних односа и одвијала се у три фазе: *прва фаза* – на нивоу министара иностраних послова – у Хелсинкију од 3. до 7. јула 1973; *друга фаза* – рад експерата, у Женеви од 18. септембра 1973. до 21. јула 1975; *трећа фаза* – на нивоу шефова држава, у Хелсинкију од 30. јула до 1. августа 1975. године. Све фазе Конференције су имале за основ разраду четири главна питања: питање европске безбедности; сарадњу на пољу привреде, науке, технике и човекове околине; сарадњу на хуманитарним и другим пољима и наставак Конференције.

По завршетку последње, треће фазе Конференције, потписан је завршни документ. Део који се односи на питање безбедности у Европи садржи Декларацију о начелима узајамних односа међу државама и Документ о мерама за јачање поверења о неким аспектима безбедности и разоружања. У политичком смислу посебно је значајна Декларација о начелима односа међу државама учесницама Конференције, која обрађује 10 начела, и то: суверена једнакост и поштовање права која проистичу из суверености; суздржавање од претње силом или употребе силе; неповредивост граница; територијални интегритет држава; мирно решавање спорова; немешање у уну-

трашња питања; поштовање права човека и основних слобода, укључујући слободу мисли, савести, религије или уверења, равноправност и право народа на самоопредељење; сарадња међу државама и савесно испуњавање обавеза међународног права. Та начелна чине темељ новог система односа у Европи на пољу безбедности и сарадње.

Ради континуитета процеса безбедности и сарадње одлучено је да у Београду 1977. године почне нова Конференција представника држава потписница на којој ће се разматрати реализација Завршног документа. Београдска конференција је трајала, са прекидима, од 15. јула 1977. до 9. марта 1978. године. Иако се београдски састанак КЕБС-а није одвијао у погодной политичкој ситуацији, створена је позитивна међународна клима за нове састанке (Бон, Монреал, Ла Валета, Мадрид и др.).

Од 1990. године КЕБС се појављује у новом светлу. Париска повеља за нову Европу из 1990. године тврди да је „ера конфронтације и поделе Европе завршена“ и да је „отворена нова ера демократије, мира и јединства у Европи“. Односи у КЕБС-у и преговарачки процес такође су се битно изменили. Главни преговори о битним питањима воде се, у ствари, у оквиру Запада, односно унутар Европске заједнице и НАТО, тј. између ЕЗ и САД.

Европска политика безбедности и одбрана – ЕПБО (*European Security and Defence Policy*) интегрални је део Заједничке спољне и безбедносне политике – ЗСБП (*Common Foreign and Security Policy*), са главним циљем оснаживања спољног деловања ЕУ путем стварања сопствених могућности за спољно деловање, кроз развој аутономних цивилних и војних капацитета за међународно спречавање сукоба (*conflict prevention*) и управљање кризним ситуацијама (*crisis management*).

Дакле, спољна политика и заједничка безбедност, Уговором из Лисабона, нису *комунитаризоване*, што значи да Суд правде у тој области и даље нема надлежности. Најважније новине предвиђене у области спољне политике и заједничке безбедности тичу се увођења клаузуле о солидарности. Унија и државе чланице свим расположивим средствима помажу државу која је жртва природне или људске катастрофе или терористичког акта. Када је у питању одбрана, Уговором је предвиђена Европска агенција за одбрану, као и могућност шире сарадње између држава које желе и способне су да ставе Унији на располагање јединице спремне за хитне интервенције. На институционалном плану, кључна новина је измена статуса Високог представника Уније на челу Европске службе за спољне активности. Иако је сагласност свих држава чланица и даље основни начин доношења одлука у другом стубу, захваљујући прелазној клаузули могуће је да број домена, у којима се одлуке доносе квалификованом већином, буде проширен.⁸

⁸ Јелена Ђеранић, *Уговор из Лисабона: ка ефикаснијој Европској унији*, Правни живот бр. 13/2008, стр. 809–810.

Улога правосуђа и полиције чланица Европске уније у изградњи безбедности

Трећи стуб односи се на сарадњу у областима правосуђа и унутрашњих послова. С тим у вези дошло је до утврђивања следећих области као питања од заједничког интереса: политика давања азила; прелажење и контрола прелажења државних граница; политика усељавања и политика према држављанима трећих земаља (улазак, кретање, боравак, супротстављање илегалним имигрантима); борба против наркоманије; борба против међународног кријумчарења; правосудна сарадња у кривичним стварима; правосудна сарадња у грађанским стварима; царинска сарадња; полицијска сарадња ради превенције и борбе против тероризма, недозвољене трговине дрогом и других тежих облика међународног криминалитета (оснивање ЕВРОПОЛ-а).⁹ Због свог значења у економској сфери и улоге у безбедносној структури Европе, оправдана је тежња већине европских држава за чланство у тој међународној организацији.

Унија и њене државе чланице утврђују и спроводе заједничку спољну и безбедносну политику, која обухвата све области спољне политике и безбедности. Дошло је до реструктурирања старих и формирања нових елемената војно-политичке структуре европских снага: Савета за опште послове, Политичко-безбедносног комитета, Војног комитета ЕУ, Европске врховне команде и Европског војног штаба. Формирано је и обавештајно одељење у оквиру Европског војног штаба чији је основни задатак обавештајно истраживање свих по ЕУ безбедносноинтересантних појава уз ослањање на националне обавештајне службе земаља чланица, обавештајни систем НАТО-а – *BICES*, и сателитски центар – *TORREJON*.

Као институционална економска, социјална интеграција, на почетку 21. века Европска унија већ има своју историју. Низ уговора чини правни основ конституисања и функционисања те интеграције која се својим обухватом приближава броју од пола милијарде људи. Хронолошки посматрано то су: Римски уговор (1958), Споразум из Мастрихта (1993), Споразум из Амстердама (1999), Споразум из Нице (2003), Предлог устава Европске уније (2004) и Лисабонски споразум (2007).

Према предлогу уговора о Уставу за Европску унију, Унија је заснована на вредности поштовања људског достојанства, слободе, демократије, једнакости, правне државе, као и поштовања људских права, укључујући права лица која припадају мањинама. Те вредности су заједничке свим државама чланицама у друштву које карактерише плурализам, недискриминација, толеранција, правда, солидарност и једнакост између жена и мушкараца. Унија је отворена

⁹ Лопандић Д, Јањевић М.: *Уговор о Европској унији*, Међународна политика, Београд 1995, стр. 197.

за све државе Европе које поштују њене вредности и које се ангажују на њиховом унапређењу. Повеља о основним правима Европске уније (2000), која чини саставни део предлога европског Устава, групише предвиђена људска права на шест група: достојанство, слободе, једнакост, солидарност, право грађанства и правда. Повеља репродукује извесне одредбе из Универзалне декларације о правима човека (1948) и Европске конвенције о заштити људских права и основних слобода (1950) прилагођавајући их циљевима Уније.

Европску унију чине следеће институције: Европски парламент, Европски савет, Савет министара, Европска комисија и Суд правде Европске уније. Европски парламент врши заједно са Саветом функцију законодавног и буџетског органа. Европски парламент је састављен од представника грађана Уније. Чланови Европског парламента се бирају на период од пет година на општим директним изборима, слободним и тајним гласањем. Европски савет подстиче Унију за њен развој и утврђује њену општу политичку оријентацију и приоритет, с тим што он сам нема законодавну функцију. Савет министара заједно са Европским парламентом врши функцију законодавног органа и заједно са њим има овлашћења из буџетске области. Европска комисија ради на унапређењу општег интереса Уније и у ту сврху предузима иницијативе. Она надгледа примену права Уније под контролом Суда правде Европске уније, извршава буџет и управља програмима. Суд правде Европске уније обухвата Европски суд правде, Првостепени суд и специјализоване судове. Он гарантује поштовање права у тумачењу и примени права ЕУ. Европски суд правде састављен је од по једног судије из сваке државе чланице. Он одлучује о тужбама које подносе државе чланице, институције, правна или физичка лица. Поред наведених институција, Европска унија обухвата и друге институције и органе, као што су Европска централна банка, Рачунарски суд и консултативни органи Уније, као што су Комитет региона и Комитет за економско-социјална питања, који имају консултативне функције.

Вршење надлежности Уније огледа се, пре свега, у доношењу правних аката Уније: закон, оквирни закон, одлука, препоруке и мишљења. Европски закон је законски акт општег карактера. Он је обавезујући у свим својим елементима и директно се примењује у свакој држави чланици. Европски оквирни закон је законски акт који обавезује сваку државу чланицу на коју се односи у погледу резултата које је потребно остварити, при чему се надлежним националним органима препушта да изаберу форму и средстава. Европска уредба је подзаконски акт општег карактера који служи за спровођење законских аката. Она може бити обавезна у свим својим елементима и непосредно примењива у свакој држави чланици или обавезна за државу чланицу којој је упућена у погледу циљева које треба постићи, остављајући надлежност националним органима да изаберу форму и средства. Европска одлука је подзаконски акт који је обавезујући у свим својим елементима, а када је упућена

одређеним државама чланицама обавезујућа је само за те државе. Препоруке и мишљења институција Уније наравно нису обавезујући.

Европска унија води заједничку спољну и безбедносну политику која се заснива на развијању узајамне политичке солидарности држава чланица, на идентификовању питања од општег интереса и остваривању све већег нивоа конвергенције активности држава чланица. Европски савет утврђује стратешки интерес Уније и одређује заједничке циљеве своје заједничке спољне и безбедносне политике. У случају да нека држава чланица буде предмет оружане агресије на њеној територији, остале државе чланице морају јој пружити сву расположиву помоћ и подршку свим средствима која су у њиховој могућности, у складу са одредбама члана 51 Повеље Уједињених нација. Ангажовање и сарадња у тој области у складу је са ангажовањем које је утврђено у оквиру НАТО-а који остаје за његове државе чланице основа њихове колективне одбране и инстанца за њено спровођење.¹⁰

Веома значајна безбедносна институција којој ЕУ даје политичку и финансијску подршку је Интерпол, чији су основни циљеви и задаци: да обезбеди и промовише најширу могућу узајамну помоћ између свих органа криминалистичке полиције у границама закона који важе у различитим земљама и у духу Универзалне декларације људских права; и да оснива и развија све оне институције које могу ефикасно да допринесу превенцији и сузбијању кривичних дела, док члан 3. Статута поставља границе надлежности Интерпола, наводећи следеће: „Стриктно је забрањено да Организација предузима било какву интервенцију или активности политичког, војног, религиозног или расног карактера“. Та поставка на један ефикасан начин забрањује Интерполу да се меша у кривична дела политичког криминалитета, а била је главни кривац пораза који је Интерпол претрпео седамдесетих година у контексту иницијатива за прогресивном полицијском сарадњом у Европи. Претња тероризма у тој деценији подразумевала је усвајање алтернативних структура попут ТРЕВИ група. Међутим, на несрећу по Интерпол, ТРЕВИ није зауставио тероризам већ је наставио да обухвата и друге аспекте транснационалног криминала, попут трговине дрогом и организованог криминала. Органи Интерпола су: Генерална скупштина, Извршни комитет, Генерални секретаријат, Контролна комисија и саветници.

Европол представља резултат напора ЕУ да се супротстави наглом повећању организованог криминала, међународног тероризма, незауостављеним миграционим кретањима неевропских народа, као и другим изводима и облицима опасности. Још средином седамдесетих година 20. века исказује потребу тешње сарадње на плану унутрашње безбедности. Мере које су до тада предузете у вези са новелирањем старих и склапањем нових међудржавних уговора, размена информација и података од значаја за безбедност земаља

¹⁰ Слободан Перовић, Природно право и мирољубиве интеграције, Правни живот, 1–2/2009, стр. 52–55.

потписница нису дали праве резултате. Ако се томе дода низ измењених међународних околности и потпуно другачија слика европске стварности настала стварањем Европске уније, уклањањем граничних контрола (1993), као и распадом СССР и СФРЈ и уједињења Немачке, јасно је да постојеће мере не могу дати адекватне резултате, те се та сарадња мора прилагодити европским полицијским потребама које су из дана у дан све сложеније.

Главни политички подстицај формирању Европола представљало је потписивање Споразума у Мастрихту о стварању ЕУ, 7. фебруара 1992. године у Холандији. Њиме је под један међувладин кишобран стављено више различитих области, попут имплементације заједничке спољне и безбедносне политике и правосудних и унутрашњих послова. Трећи стуб ЕУ био је под контролом Савета за правосудне и унутрашње послове који су чинили министри унутрашњих послова или правде петнаест држава чланица. Главне активности, међутим, обављао је комитет К4 који се састојао од високих званичника из министарства унутрашњих послова. Потчињене комитету К4 биле су три управне групе састављене од виших полицијских руководилаца, и то: за имиграционе послове и питања азила; за полицијску сарадњу и сарадњу са царином и за сарадњу судова. Такав Европол је представљао централизовану организацију за размену обавештајних података и није имао оперативне или извршне функције ни овлашћења.

Пут стварања Еуропола праћен је многобројним проблемима. Наиме, иако интеграција обухвата политичко, територијално, економско и безбедносно подручје настали су следећи проблеми: проблем унутрашње безбедности после укидања спољних граница националних држава чланица Уније; овлашћења нове савезне полиције на простору Европске уније која не би требало дубље да залази у суверена права држава чланица и усклађивање правних система.

У том смислу јављали су се проблеми у раду европских полиција без обзира на то што је циљ стварања Европола био – нова средства у рукама националних влада за решавање унутрашњих проблема безбедности и њихово уједначавање на нивоу Уније. Чак су и наговештавани одређени трансфери појединих полицијских овлашћења на европски ниво, што је изазвало страх код неких земаља да Еуропол не прерасте у нешто што нико не жели.

Без обзира на те проблеме поступно се стварају претпоставке за успешно деловање полиције на „ширем“ простору, односно на изградњи нове европске савезне полиције која би имала овлашћења на целом простору Европске уније.

Група ТРЕВИ представља центар полицијске и унутрашње безбедносне сарадње за борбу против међународног тероризма на европском простору. Основана је 1976. године на иницијативу Велике Британије. Министри унутрашњих послова, односно правосудја, на Конференцији о унутрашњој безбедности, априла 1976. године у Луксембургу, донели су одлуку о: размени информација о актима насиља; размени информација о терористичким плановима и активностима, те пружању помоћи у конкретним случајевима; размени технич-

ких искустава; размени полицијских службеника и усавршавању полицијског образовања; сарадњи у заштити цивилног ваздушног саобраћаја; заштити и безбедности становништва; заштити цивилних нуклеарних електрана и безбедности цивилног транспорта нуклеарног материјала који се превози у НАТО базе или из њих и сарадњи у сузбијању природних катастрофа или несрећа.

Унутрашњу организациону структуру ТРЕВИ-а чине два нивоа: први, политички ниво, чине министри унутрашњих послова или правосуђа, а други, стручни ниво, сачињавају руководиоци полицијских служби или генерални директори за унутрашњу безбедност.

Без обзира на међународну сарадњу овако високих државних службеника због саветодавне улоге групе ТРЕВИ-а она све предлоге доставља политичким властима земље (на коју се те одлуке односе) на усвајање. Тиме је задржан потребан ниво државног суверенитета земаља чланица Уније.

Све до 1985. године постојале су само две радне групе ТРЕВИ-а: ТРЕВИ-1, која се бави питањима тероризма и ТРЕВИ-2, која се бави проблемима школовања и полицијске технологије. Од 1985. године основане су групе ТРЕВИ-3, која се бави свим другим подручјима међународног злочина сем тероризма, и ТРЕВИ-4, која се бави мерама усклађивања безбедносне сарадње. Све те групе дужне су да своје извештаје и закључке подносу Комитету сениора који има овлашћења да тим групама издаје директиве.

На основу рада тих група између чланица Европске заједнице потписан је већи број билатералних и мултилатералних уговора, међу којима је најпознатији Шенгенски споразум. Наиме, 1985. године, пет европских земаља (СР Немачка, Француска, Холандија, Белгија, Луксембург) закључиле су споразум ради увођења компензационих мера због укидања свих граничних контрола између земаља потписница. На тај начин би се компензовао „губитак“ заштите на унутрашњем плану, због елиминације граничних контрола.

Услов за примену тог споразума био је да земље потписнице ускладе своје законе на којима се заснива гранична контрола. Мере компензације подразумевају: потписивање уговора који се односе на полицијску сарадњу у вези са спречавањем криминала и трагање за криминалцима; успостављање заједничког информационог система података за улажење у траг особама и стварима; убрзање и поједностављење међусобне помоћи у кривичним поступцима; побољшање сарадње и комуникације међу полицијом успостављањем радио-веза и допуштањем гоњења преко граничних прелаза и извођење операција у суседним земљама и усклађивање закона и прописа који се односе на дрогу, оружје и експлозиве, као и на регистрацију путника који одседају у хотелима и друго.

У току 1988. године, на основу Шенгенског споразума, постигнут је договор о јачању оперативне сарадње органа и служби безбедности унутар ЕЗ. Поред осталог, на конференцији министара закључено је да је неопходно увести мере усклађивања којима се мора спречити евентуално угрожавање безбедно-

сти, које настаје као последица отварања границе и европског унутрашњег тржишта. Предложено је да се мере усклађивања држава потписница тог споразума прошире и на: обавезу правовременог упозорења органа безбедности дотичних земаља када постоји сумња да је организовани криминал прекорачио државну границу; обавезу стварања општег система полицијских аташеа, у чијем би кругу задатака била размена информација стриктно полицијског карактера; могућност надзирања (опсервације) изван националних граница; одобравање контролисања пошиљки, било да долазе у земљу или да излазе из ње; олакшавање пружања правне помоћи и изручења у кривичним поступцима организованог криминала, као и фискалних кривичних дела и поједностављење прописа о интернационалној правној помоћи на европском подручју.

Министри унутрашњих послова, надлежни за питања безбедности, постигли су на ТРЕВИ конференцији, 1990. године, многе договоре о оперативној сарадњи органа и служби безбедности. Поред осталог, постигнут је договор о: коришћењу проверених инструмената у трагању, као што је јавна потерница и хитна потерница; хитној размени информација о терористичким активностима; заједничком коришћењу криминалистичко-терористичких уређаја; појачаној сарадњи у борби против опојних средстава; усаглашавању политике према азилантима и избеглицама; размени информација ради превентивног сузбијања криминала; стварању једног савета за трагање; идентичном правном уређивању поступака за опсервацију и хитност у вези са полицијским деловањем изван државних граница; забрани изласка из земље за поједина лица; поједностављивању пружања међународне правне помоћи по кривичним предметима, укључујући и изручење; усклађивању материјалног права, нарочито законских прописа који се односе на оружје и опојна средства; усклађивању прописа о визама; усклађивању права на азил и проблему заштите информација и података.

Дакле, када је реч о трећем стубу, на основу Уговора из Лисабона, у зони слободе, сигурности и правде, важе иста правила као и када су и питању друге комунитаризоване политике. Упркос брисању разлика између стубова, у овој области, предвиђени су одређени изузеци. Најпре, право иницијативе, којим је одувек искључиво располагала Комисија, сада има и једна четвртина држава чланица. Затим, у области судске сарадње у грађанским стварима, када је у питању породично право и полицијска сарадња, одлуке се и даље доносе једногласно. Али, када је реч о судској сарадњи у кривичним стварима, када држава чланица сматра да одређена мера представља претњу по основне принципе њеног кривичног система, она се може обратити Европском савету. Уговором из Лисабона клаузуле о изласку (*opting-out*), које имају поједине државе чланице, потврђене су, чак и проширене. Уједињено краљевство и Ирска уживају посебан режим (*opting-out*), у оквиру зоне слободе, сигурности и правде и имају могућност да се укључе (*opt-in*) у сарадњу, када се ради о мерама које им одговарају. Што се тиче Дан-

ске, актуелни режим (*opting-out*) проширен је на све мере које су усвојене у зони слободе, сигурности и правде и установљен је специфичан режим за мере које се тичу развоја тековина Шенгена. На крају, Уговором из Лисабона предвиђена је одговорност држава чланица за одржање јавног реда и националне безбедности.¹¹

Закључак

Европска унија Лисабонским споразумом не постаје супердржава већ велика бирократија. То је творевина која не одговара многим демократским стандардима на које смо навикли код националних држава. Лисабонским споразумом одређује се да ће у Европском парламенту бити 751 уместо досадашњих 736 посланика, при чему та институција добија право гласа у низу области, као што су правосудна и полицијска сарадња у борби против криминала, легална миграција, службе од општег економског интереса, структурални фондови, заштита приватних података или права интелектуалне својине. Осим тога, пристанак парламентарца биће неопходан и за усвајање дугорочног и средњерочног буџета Европске уније, имаће и извесна овлашћења у усвајању годишњег буџета. Једна од кључних одредби Лисабонског споразума предвиђа и укидање права вета држава чланица у низу важних области, попут безбедности, извора енергије, борбе против климатских промена и издвајања хитне помоћи, док је консензус и даље неопходан у одлучивању у спољној политици, одбрани, пореским стопама и социјалној заштити.

Након усвајања Лисабонског споразума Европска унија ће функционисати на основу три институције које немају потврду на изборима. То су: Европска комисија, Централна банка, која не прихвата ниједну одлуку демократски изабраних националних влада ни Савета ЕУ, и Суда правде састављеног од судија који си номиновани, а не изабрани. То је једно фантастично технократско устројство засновано на идеји да вољу народа треба скрајнути. Може се рећи да ће Лисабонски споразум у некој мери ојачати улогу Савета ЕУ и да уноси расподелу гласова на основу демографске снаге државе. Веће земље имаће више утицаја него мале, па ће нпр. Немачка имати 200 пута већи утицај од Малте.

У савременој европској цивилизацији поремећен је однос између материјалних и духовних вредности у корист материјалних. Филозофска Европа није заснована само на мотиву имати већ и на мотиву бити, што значи: традицији европске цивилизације није потребан човек без личних особина, као

¹¹ Јелена Ђеранић, *Уговор из Лисабона: ка ефикаснијој Европској унији*, Правни живот бр. 13/2008, стр. 809.

ни тоталитарни менталитет који људе претвара у „срећне робове“. У њеном филозофском утемељењу налази се човек као слободно биће природе.

Досадашња пракса у економском и правном управљању у оквиру Европске уније путем тзв. директива које долазе из Бриселске администрације, прете да се претворе у емисију чиновничког, научно непровереног, апарата који је својствен диригованим економијама, а не социјалној слободној тржишној привреди, економској и правној демократији. Разуме се да све до потпуне правне регулативе Европске уније, као што је, на пример, доношење грађанског кодекса и других кодификованих извора права, морају постојати извесне смернице како би се дошло до циља интеграције, али те смернице морају бити научно проверене.

Литература

1. Стаић Љ., Гађиновић Р.: *Увод у студије безбедности*, Драслар, Београд, 2007.
2. Лопандић Д., Јањевић М.: *Уговор о Европској унији, Међународна политика*, Београд, 1995.
3. Перовић С.: *Природно право и мирољубиве интеграције, Правни живот*, 1–2/2009.
4. Вукчевић Д.: *Безбедност и Европска унија*, Институт за политичке студије, Београд, 2008.
5. Ćuhelić L.: *Европска одбрана, Политичка кultura*, Zagreb, 2006.
6. Јањевић М.: *Спољна политика Европске уније*, Службени гласник, Београд, 2007.
7. Лопандић Д.: *Уговор о Европској унији, Међународна политика и Службени лист СРЈ*, Београд, 1999.
8. Милошевић Б., Теокаревић Ј.: *Безбедност Европе и ширење НАТО-а*, Институт за европске студије, Београд, 1998.
9. Сиђански Д.: *Федералистичка будућност Европе*, Просвета, Енгора Press, Београд, 1996.
10. Вукадиновић Р.: *Право Европске уније*, Крагујевац, Центар за право Европске уније Правног факултета у Крагујевцу и канцеларија Србије и Црне Горе за придруживање Европској Унији, Крагујевац, 2006.
11. Стојановић С. Р.: *Финансирање Европске уније*, Службени гласник, Београд, 2008.